

OMEN AND POLITICS IN TURKEY IN THE CENTENARY OF THE REPUBLIC: SYMBOLISM OF WOMEN IN THE EAST-WEST DICHOTOMY

ZEHRA ÇELİK

Araştırma Görevlisi, İstanbul Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü

Mail: zehracelik@istanbul.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7804-4922>

ABSTRACT

In this study, the relationship between politics and women will be evaluated in the centenary of the Republic of Türkiye and the position of women in the modernization experience of Turkish political history will be examined. At this point, it is thought that the women's issue has always been embedded at a central position in the East-West, conservative-modern, Islamist-secular dichotomy that has occupied the agenda of Turkish politics for many years. The reason for this central position is their strong symbolic representation. In this respect, the symbolic representation of women refers to the presence of women as objects and symbols on the political stage which is the exact opposite of being an active political subject. In this study, the turning points in terms of the relationship between women and politics as well as the women's movement in Turkish political history since the foundation of the Republic will be determined. Afterward, the instrumentalization and objectification of women as symbols of politics will be discussed in the sub-titles. There are two main arguments that this study will put forward; 1) Since the beginning of women's involvement in politics in Ottoman-Turkish political history, women owe their existence in politics largely to their symbolic representation. 2) Since the encounter with the West and the beginning of reform movements in the Ottoman-Turkish political tradition, the East-West dichotomy has represented the fundamental disagreements on the content and purposes of the reforms. In this dilemma, women have become an important symbol that the supporters of one side use to gain superiority over the other side and make themselves visible.

Keywords: Symbolism, Political Representation, Women, Feminism, Turkish Political History

Makaleye Ait Bilgiler

Makale Türü: Araştırma

Geliş Tarihi: 08.07.2023

Kabul Tarihi: 21.09.2023

Yayın Tarihi: 15.10.2023

Yayın Sezonu: Temmuz-Aralık

Makaleye Atıf Bilgisi

ÇELİK Zehra, (2023). "Doğu-Batı İkileminde Kadın Sembolizmi". *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*. Yıl: 19 Sayı: 65. (218-242)

muhafazakardusunce • yıl: 19 - sayı: 65 • Temmuz-Aralık 2023

CUMHURİYETİN YÜZÜNCÜ YILINDA TÜRKİYE’DE KADIN VE SİYASET: DOĞU-BATI İKİLEMİNDE KADIN SEMBOLİZMİ

ZEHRA ÇELİK

Öz

Bu çalışma ile Türkiye Cumhuriyeti’nin yüzüncü yılında kadın ve siyaset ilişkisine dair bir muhasebe yapılacak; Türk siyasi tarihindeki modernleşme deneyiminde kadının konumu mercek altına alınacaktır. Bu noktada, Türkiye siyasetinin gündemini uzun yıllar meşgul eden Doğu-Batı, muhafazakâr-modern, İslamcı-laik ikileminde kadın meselesinin her zaman merkezi bir konuma yerleştirildiği düşünülmektedir. Bu merkezi konumun sebebi ise kadınların güçlü sembolik temsilileridir. Burada kadınların sembolik temsili ifadesi ile aktif siyasi özne olma durumunun tam zıddına işaret edilmiş; kadınların sadece varlıkları ile siyaset sahnesinde bir sembol ve nesne olarak bulunmalarına referans verilmiştir. Bu çalışmada Cumhuriyet’in kuruluşundan bu yana Türk siyasal hayatında kadın ve siyaset ilişkisi ve kadın hareketleri açısından dönüm noktaları belirlenecek; sonrasında alt başlıklar içinde kadınların siyasetin sembolleri olarak araçsallaştırılmasına ve nesneleştirilmesine değinilecektir. Bu çalışmanın öne süreceği iki temel sav vardır; 1) Osmanlı-Türk siyasi tarihinde kadınların siyasete dahil olduğu tarihten bu yana kadınlar siyasetteki varlığını büyük ölçüde sembolik temsililerine borçludur. 2) Osmanlı-Türk siyasi geleneğinde, Batı ile karşılaşma ve reform hareketlerinin başladığı tarihten itibaren, reformların içeriği ve amaçları konusundaki temel görüş ayrımını Doğu-Batı ikilemi temsil etmiştir. Bu ikilemde kadınlar bir tarafın destekçilerinin diğer tarafa karşı üstünlük kurmak ve kendisini görünür kılmak amacıyla kullandığı önemli bir sembol olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Sembolizm, Siyasi Temsil, Kadın, Feminizm, Türk Siyasal Hayatı

Giriş

Türkiye’de 1980’li yıllar, kadınlara siyasi haklarının verilmesi (1934) ve Türk Kadınlar Birliği’nin kapatılmasının (1935) ardından duraklama dönemine giren feminist hareketin tekrar uyandığı yıllar olarak kabul edilir. Özellikle 1980 darbesi ile o yıllara kadar baskın olan ideolojiler ve siyasi hareketler bastırılınca kadın hareketi oluşan güç boşluğunda kendisine bir alan bulmuş ve serpilmiştir. Bu süreçte 1980’li yıllara kadar daha büyük toplumsal projelerin bir parçası olarak görülen ve kendi başına ele alınmayan kadına dair meselelerin, daha sonra ikinci dalga feminizm olarak adlandırılan kadın hareketi ile yeniden fakat bu sefer tek başına ele alınmak istendiği gözlenmektedir. Bu yeniden ele alış, Osmanlı modernleşme hareketlerine kadar geriye giden eleştirel bir tarih okuması ile birinci dalga kadın hareketinin gözden geçirildiği ve Cumhuriyet’in kuruluş yıllarında uygulanan devlet feminizmi ve paternalist politikaların eleştirildiği bir dönemi temsil eder.

İkinci dalganın ardından, 1990’lı yıllarda kadın hareketi yeni bir aşama kaydetmiş, tüm kadınları ideal bir kadın tipine benzetmeye çalışan, onları tüm farklılıklarına rağmen bir kalıba sokmaya çalışan kadın aktivistlerin yerini kadınları farklılıklarıyla beraber kabullenip kucaklayan bir kadın hareketi almıştır. Böylece 1990’ların sonunda başlayıp günümüze kadar devam ettiği kabul edilen üçüncü dalga feminist hareket ile kadın hareketi farklı bir boyut kazanmış; önceden öteki olarak görülen kadın kimlikleri sahiplenilmiştir. Bu yıllarda Kürt feministler diğer kimlikleri dışlayan etnik merkezîyetçi yapısı nedeniyle Kemalist feministleri; muhafazakâr kadınlar ise dini toplumsal hayattan kovan laik-seküler feministleri eleştirmiş, İslami kimliklerini pratik edebilecekleri bir kamusal hayat talebi ile gelmişlerdir. Görüldüğü üzere yıllar içinde feminist hareket dallanıp budaklanmış, -kendilerini feminist olarak adlandırsınlar ya da adlandırmassınlar da- pek çok kadın grubu tarafından kadın meselesi sahiplenilmiştir. Kadınlar aktif şekilde haklarını savunmuş, siyasi taleplerden, başörtüsü yasağına farklı başlıklarda dönem iktidarlarının karşısında durmuş, aynı zamanda kadınları ezen toplumsal uygulamalara karşı çıkmışlardır. Kadın meselesine dair sivil toplumdaki hareketlilik merkez siyasette de karşılığını bulmuş, siyasi partiler kadınların siyasete katılmasını teşvik etmiş ve kadınlardan destek beklemişlerdir. Bugün TBMM’deki kadın milletvekilleri %20’lik bir oranla Türkiye tarihindeki en yüksek kadın temsiline ulaşmışlardır. Ezcümle, kadın hareketi ve kadınların siyasal temsili yıllar içinde önemli derecede gelişme kat etmiş, bu yönden bakıldığında, birçok alanda yeni kazanımların sürece dahil olduğu bir tablo çizilmiştir.

Bu çalışmada –girişte ifade edilen ve farklı kazanımları ifade eden seran-camın aksine- kadınlara dair tartışmaların “kadını” sembolleştiren bir bakışın izdüşümü olduğu tartışılacaktır. Diğer bir ifadeyle, kadın hakları için müca-dele eden ve siyasetin öznesi olmak isteyen kadınların aksine, Osmanlı-Türk siyasi geleneğinde kadın meselesinin ve kadınların siyaset sahnesindeki iz-düşümünün genellikle sembolik alana denk düştüğü iddia edilecektir. Ta-rihsel olarak Tanzimat’la başlayan reform hareketlerinden günümüze değin olan süreçte kadının ‘siyasi özne’ kimliği ile değil, ‘siyasi bir sembol’ olarak öne çıktığı düşünülmektedir. Bu çalışmanın amaçlarından biri de kadının sembolik temsilinin öne çıkmasının Türk siyasi tarihinde süreklilik arz eden bir durum olduğunu göstermektir.

Kadının sembolik özellikleri ile öne çıkması Osmanlı-Türk siyasi gele-neğinde Batı ile karşılaşma ve Batılılaşma serüveninin başlamasına denk düşer. Batı kültürü ve teknolojisi ile karşı karşıya kalan Osmanlı bürokratları ve aydınları için Batılılaşma ve modernleşme bir yandan acil bir ihtiyaç olmuş, diğer yandan ölümcül bir tehlike arz etmiştir. Batı aynı anda hem ihtiyacın hem tehlikenin kaynağı olunca, bir yandan Batılılaşma çabaları sürdürülmüş diğer yandan Osmanlı-Türk kimliğinin korunması istenmiştir. Dolayısıyla, Türk toplumu için Batılılaşma hikayesi bir yandan modernleşme deneyi-mi olmuş diğer yandan öteki karşısında yeniden kimlik inşa etme sürecine dönüşmüştür. Bu süreçte kadınlar sembolik bir önem kazanmış, hem Ba-tılılaşmayı gösteren bir sembol olarak kabul edilmiş, hem de otantisitenin, kültürün ve geleneğin bir sembolü olarak görülmüştür. İşte bu noktada ka-dın meselesi sadece kadınların meselesi olmaktan çıkmış; kadınların eğitimi, giyimi-kuşamı, toplumsal hayata özgürce çıkması ve kamusal alanda görev alması gibi konular tartışılmaya başlanmıştır. Anlaşılan o ki, modernleşme hareketinin içinde sıkışıp kaldığı Doğu-Batı ikileminde, kadın meselesine farklı anlamlar yüklenmiş, kadınlara sembolik bir değer atfedilmiştir.

Bir sonraki bölümde Osmanlı-Türk modernleşme hareketinde deneyim-lenen Doğu-Batı ikileminde kadın meselesinin merkezi konumu ve kadın-lara atfedilen sembolik temsil görevi tartışılacaktır. Bu çalışmada kadınların sembolik temsili ifadesi kadınların varlığının bir şeyleri sembolize etmek için kullanıldığı durumlara işaret etmektedir. Burada, Pitkin’in (1967) sembolik temsil kavramsallaştırmasının aksine, kadınlar semboller ile temsili murat edilen özneler değildir. Tam tersine kadınlar farklı şeyleri temsil etmek üze-re kullanılan sembollerdir, diğer bir deyişle, kadınlar temsilin nesnelidir ve araçlarıdır ve fakat özneleri ve amaçları değildir.

Doğu-Batı İkileminde Kadının Dikenli Konumu Üzerine

Ortadoğulu toplumların son bir yüzyıllık hikayesi aslında Batı ile karşılaşma ve Batı karşısında aldıkları reaksiyonun hikayesidir (Durakbaşı, 2012). Benzer şekilde Türkiye Cumhuriyeti'nin yüzüncü yılında bir geçmiş muhasebesi yapıldığında da Cumhuriyet tarihinin bir Batılılaşma ve modernleşme hikayesi olduğu görülebilir. Tanzimat yıllarında konulan Batılılaşma hedefinin bir sonucu olarak nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan bir ülkede laik-modern bir cumhuriyet rejimi kurulmuştur. Hilafetin kaldırılması, Medeni Hukuk'un ilan edilmesi gibi pek çok adımla eski rejimin ve İslam dininin etkisinden bir kopuş hedeflenmiştir. Fakat modern ulus devlet kurulumu ve Türk ulusu fikrinin inşası sırasında gelenek ve göreneklerin korunması ve geleceğe aktarılması da önemsenmiştir. Bu nedenle, Osmanlı'nın son dönemlerinde ve Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında modernleşme yanlısı aydınları ve reformcu bürokratları belki de en çok meşgul eden gerilim Doğu-Batı ikilemi olmuştur. Öyle ki, modernleşme sürecinde aydınlar için temel problematik Doğu ile Batı, geleneksel ile modern, İslam ile laiklik arasında bir denge kurmak olmuştur. Bu imkânsız dengeyi kurma görevi ise kadınlara yüklenmiştir. İşte bu nedenle, Osmanlı-Türk siyasi geleneğinde modernleşme ve batılılaşma hedefiyle yürütülen teorik tartışmalarda ve toplumsal projelerde kadın meselesi kendisine hep merkezi bir konum bulmuştur. Dolayısıyla, Türkiye'de toplumsal projeler ve inşa edilen kadın imgesi arasında sıkı bir bağ vardır.

Toplumsal projelerin cinsiyet rollerine müdahale etmesi ve kadınları simgesel özellikleri dolayısıyla kullanması ne yeni bir şeydir ne de Türkiye'ye özel bir durumdur. Anderson'un (1995) belirttiği üzere ulus her zaman "derin yatay bir eril yoldaşlık"tır. Kadınlar her dönemde bu eril yoldaşlık tarafından belli ailevi, dini ve milli değerlerin taşıyıcısı olarak görülmüş, bu değerlerin aktarıcısı olmak ile ödevlendirilmişlerdir. Ortadoğu toplumları üzerine yapılan çalışmalar toplumsal projeler ve toplumsal cinsiyet normları arasındaki ilişkinin bu toplumlarda da kuvvetli olduğunu gösterir (Kandiyoti, 1991). Birçok Ortadoğu toplumunda sömürgecilğe karşı yürütülen milli mücadele hareketlerinde kadınların potansiyeli seferber edilmiş, kurtuluş için sorumluluk almaları sağlanmıştır (Kandiyoti, 1991; Durakbaşı, 2012). Ayrıca milli mücadele sonrasında reformcu kadrolar toplumu dönüştürme ve modernleştirme görevini üstlenmiş, "içte prekapitalist yapılara, ataerkil ailenin feodal düzenlerine karşı; dışta batının ekonomik ve kültürel hegemonyasına karşı olmak üzere iki cephede birden savaşmıştır" (Jayawardena, 1989'dan aktaran Durakbaşı, 2012: 88). İki cephede savaşılırken kadınlar en

büyük yardımcı olarak görülmüş; Batının hegemonyasına karşı otantisiteyi korumak ve geçmişin karanlığından kurtulmak için toplumu eğitmek görevleri kadına atfedilmiştir. Ayrıca sosyalist toplumlarda görülen modernleşme deneyiminde de devletlerin toplumsal cinsiyet ilişkilerine müdahale ettiği; kadın meselesinin ve kadının toplumsal hayattaki statüsünün iyileştirilmesinin sosyal reform projelerine dahil edildiği görülür (Molyneux,1991). Kısaca, modernleşmeci projeler yürüten devlet seçkinleri kadın meselesini merkezi bir konumda görmüş; kadının toplumsal statüsünün yükselmesiyle beraber diğer tüm toplumsal dinamiklerin iyileşeceğini, kadın kurtulursa toplumun da kurtulacağını düşünmüştür. Dolayısıyla, kadınların ilerlemesi ve gelişmesi ile toplumun ilerlemesi ve gelişmesi arasında bir paralellik görülmüş, kadınların geri kalmışlığıyla ülkenin geri kalmışlığı arasında bir ilişki kurulmuştur (Toska, 1998).

Türkiye’de yürütülen modernleşme projesinde de kadınlara merkezi bir konum atfedilmiştir. Bunun bir sebebi milli kültürün ve geleneksel değerlerin taşıyıcısı olarak görülmeleri (Kadioğlu, 1998), diğer sebebi de kendilerine yüklenen modernleşmenin simgeleri olma görevidir. Kadınlara atfedilen bu görevler aslında modernleşmeci projenin cinsler arasında iş bölümüne müdahale ettiği, cinslerin sorumluluk ve görevlerini yeniden düzenlediğini göstermektedir. White’a (2003) göre 1793-1794 yıllarında Fransız devletini ele geçiren Jakobenler’in uygulamaları ile son dönem Osmanlı ve Cumhuriyetin kurucu kadrolarının uygulamaları arasında benzerlik kurulabilir. Öyle ki, her iki reformcu grup da toplumu yeniden dizayn etme hedefi ile birtakım reformları uygulamaya koymuşlardır. White’a (2003) göre Fransızlar’dan ilham alan Türk reformcular toplumu eskiden yeniye, gelenekselden Batılı’ya doğru taşınacak bir proje olarak görmüştür. Reformcuların temel varsayımı Batılılaşma hedefi doğrultusunda devlet eliyle değiştirilen kurumsal yapılara ve fiziksel çevreye, toplumun da giyim kuşam, görünüş, tutum ve tavırları itibari ile uyum sağlamak zorunda olduğudur (White, 2003). Bu durum devlet seçkinlerinin mimari yapılar, giyim tarzları, kadınların toplumsal hayattaki görünüş biçimleri gibi kamusal simgeleri son derece önemsemesini açıklar niteliktedir. En nihayetinde Kemalist ideoloji bireyi değil toplumu önceleyen bir projedir. Zira Keyder’e (1997) göre uluslaşma ve devletleşme sürecinde bireysel hakları değil toplumun birliğini ve kolektivizmi önceleyen bir vatandaşlık tanımı yapılmıştır. Kemalist kadrolar kadın sorunlarını değil toplumun sorunlarını önceleyen bir bakış açısıyla kadınlara yönelik olarak “cinsiyetsizleştirme (degendering)” ve ardından “yeniden cinsiyetleştirme (regendering)” politikalarını gütmüş; oluşturulan bu yeni kadınlık

nosyonuna uygun olan kadınları “medeni bir millet olarak yeni Türk milletinin simgeleri” olarak kabul etmiş, diğerlerini ise geri kalmış kadınlar olarak damgalamıştır (Durakbaşı, 2012: 24). Bu yeni kadının ulus için çalışması beklenmiştir. Biraz paradoksal olsa da geri kalmışlığın sebebi olan kadından aynı zamanda kurtarıcı olması beklenmiş, ideal kadın tipinin ülkeyi kurtaracağı düşünülmüştür (Toska, 1998: 71).

Yine Fransız aydınlanma düşüncesinin etkisindeki Cumhuriyetçi kadrolar “cinsler arası eşitlik” ideolojisini kabul etmiş, bu eşitlikçi anlayışı korporatist-milliyetçi bir çerçeveye içine zerk etmiştir. Kemalist-milliyetçi kadroların öngördüğü kadın-erkek eşitliği, “yeni doğan Türk milletinin millet olma sürecinde aynı ideal ve sorumlulukları benimseyen erkek ve kadın “evlatlarının” eşitliği olarak ortaya atılmıştır” (Durakbaşı, 2012: 25). Bu anlayışa göre genç Türk erkek ve kadınlarının her biri Türk devrimlerinin, aydınlanmasının, ilerleme ve çağdaşlaşmasının birer bekçisi olmalı, aydınlanmanın meşalesini kadın erkek herkes taşımalıdır. Burada kurulan cinsler arası eşitlik kadınların yüzyıllardır süregelen ezilmişliğine bir çare olarak geliştirilmemiş, aksine kadınlar mağduriyetleri giderilmeden sorumluluk anlamında erkeklerle eşitlenmiştir. Bu süreçte kadınlara eğitim hakkı, özgürce kamusal hayata çıkabilme imkânı, siyasete katılma hakkı gibi imkanlar tanınsa da toplumun ataerkil yapısı ve kadınların mağduriyetine değinilmemiştir. Bu durumu sessizce kabullenen kadınlar erkeklerle “milliyetçi bir ittifak” a gitmiş, “milliyetçilik ve ataerkillik arasında da kalıcı bir ittifak” yapılmıştır. (Durakbaşı, 2012: 89)

Türk siyasi hayatında kadın meselesinin merkezi konumu sadece kuruluş yıllarına ait bir durum değildir. Sonraki yıllarda da siyasi yelpazenin tüm kanatları için, -ister modernleşme yanlısı olsunlar ister güçlü bir muhalifi- kadın meselesi ve kadınların görünüşü, konumu, imajı modernleşmenin önemli bir simgesi olmaya devam etmiştir. Bu noktada modernleşmenin simgesi olan kadınların modernleşmeci projelerdeki merkezi konumunun Türkiye siyasetindeki yansımaları üzerinde durulacaktır.

Kadın meselesi, Osmanlı'nın son dönemlerinde başlatılan Batılılaşma projelerinde geleneksellik ile modernlik arasındaki “tartışmalı sınırdaki” (Kadıoğlu, 1998) ve bir o kadar da dikenli bölgede tanımlanmış; “modernleşmenin dozu” (İlyasoğlu, 1994) kadınlar üzerinden anlaşılmuştur. Batıcı ve modernleşme yanlısı olan grup Osmanlı-Türk kadının Batılı kadın gibi görünmesini, giyinmesini ve toplumsal hayata karışmasını istemiş, ancak böyle olduğu zaman Batılılaşmanın başarılacağını düşünmüştür. Diğer grup,

kadınların Batılı hemcinslerini taklit edip asrileştiği zaman toplumun mayasının bozulacağını ve bir çözülme yaşanacağını düşünmüş, bunu zararlı bulmuştur. Bu nedenle hem Batılılaşma ve modernleşme yanlıları hem de gelenekselci taraf için kadın meselesi önemli bir yerdedir.

Kadıoğlu'nun (1998: 94) veciz bir şekilde ifade ettiği gibi böyle dönemlerde kadınlardan “hem modernliğin sözde imgeleri hem de eski toplumsal dokunun hızla çözülmesini frenleme sorumluluğunu yüklenmiş gelenek bekçileri” olmaları beklenmiştir. Nereden bakılırsa bakılsın yerine getirilmesi imkânsız olan bu çelişik görev kadınların iç dünyalarında ve toplumsal pratiklerinde çeşitli ikilemlere ve gerilimlere yol açmış, bu görevin iki kanadının da yaralanmasına sebep olmuştur. Üstelik bu bakış açısı kadın meselesinin kendi başına bir mesele olarak ele alınmasını engellemiştir. Dolayısıyla, kadının bir araç veya sembol olmaktan ziyade bir özne olarak sadece kendisini temsil ettiği bir dünya pek mümkün olmamıştır. Bunun altında yatan sebep modern Batı düşüncesinde asıl öznenin erkek olması, kadının ise erkeğin ötekisi olmasıdır. Bu düşünceye göre erkek rasyonalite, güç, akıl ile özdeş görülürken kadın irrasyonel, duygusal, zayıf ve doğayla özdeş tutulur. Türk modernleşmesi de bu düşünceden etkilenmiş, devlet kurulurken kadın meselesi tüm modernleşme projelerinin orta yerine konulmuştur. Muhafazakârlar ya da modernleşmeciler fark etmez hepsi toplumsal projelerini kurgularken “politik simgelerini kadın bedenlerinde ve kendi politik hedeflerine göre kurguladıkları kadın kimlik ve imgelerinde” ifade etmişlerdir (Durakbaşı, 1998: 37). Bu projelerde kadınlar düzeltilmesi gereken bir sorun, cehaletin kaynağı ve toplumun geri kalmışlığının sebebi olarak görülmüştür. Bu nedenle, Kemalistler, İslamcılar, hatta sekülerler kadını düzeltmeye çabalamıştır. Bunu yaparken amaçları kadın üzerinde bir iktidar kurmak, böylece kendi toplumsal projelerinin görünür olmasını ve başarıya ulaşmasını sağlamaktır. Belki de bu nedenle Göle (1991: 48) hem İslamcılarının hem de Batıcıların toplum tasarılarının merkezinde kadının konumunun olduğu, her iki görüşün de mihenk taşının kadın olduğu görüşünü ortaya atmıştır.

Sonuç olarak, Osmanlı-Türk modernleşme tarihinde görülen Doğu-Batı geriliminde kadın meselesi kadınların meselelerinden çok daha fazla unsuru içinde barındıran ideolojik olarak yüklü bir kavram olmuştur. Bugünün dünyasından bakıldığında kadın meselesi; aile içinde ve toplumsal alanda ezilen, yasal bir engel olmamasına rağmen iş piyasasında ve siyasette cam tavanlara takılıp arzu edilen konumlara ulaşamayan kadınların sorunlarını

çağrıştırabilir. Fakat tarihsel bağlamda farklı toplumsal projelerin, ideolojilerin kadınlara yüklediği sorumluluklar ve ödevler; ayrıca kadınların bedenleri, kıyafetleri ve görünüşleri ile sembolize ettikleri durumlar nedeniyle kadın meselesi çok katmanlı bir hal almıştır. Nitekim, kadın meselesi kadınların bizzat kendi meselelerine işaret etmez. Çünkü kadın meselesi eski ve yeni, muhafazakâr ve modernleşmeci, ilerici ve gerici, İslamcı ve seküler projelerin adeta üzerinde çatıştığı savaş alanı olmuştur.

Bu savı desteklemek amacıyla bir sonraki bölümde Osmanlı -Türk siyasi tarihi bağlamında kadınların siyasetle ilişkisinde milat sayılabilecek üç farklı dönem ziyaret edilecek ve kadın meselesinin sembolik olarak nasıl kullanıldığına, araçsallaştırıldığına ve kendi amacından farklı pek çok şeye nasıl hizmet ettiğine bakılacaktır. Bu üç dönem seçilirken her üç feminist dalganın yaşandığı dönemden bir örnek seçilmesine dikkat edilmiştir. Böylece feminist dalgaların kadın sorununu ele alış şekli ve kadın temsiline beklentilerinin karşısında, bu dönemlerde kadının sembolik temsilinin nasıl öne çıkarıldığı ve kadın sembolizminin nasıl yeniden üretildiği daha net görülecektir.

Bu dönemlerden ilki Cumhuriyet'in kuruluş yılları ve kadın haklarının elde edildiği dönem olarak seçilmiştir. Bu zaman diliminde bir yandan siyasi hak talepleri ile örgütlenen bir kadın hareketi diğer yandan tek parti yönetimi altında modern bir ulus-devletin inşa edilme süreci gözlemlenmektedir. Bu dönemde Cumhuriyetçi kadroların Osmanlı mirasından kopuş ve Batılılaşma hedefleri ile kadına ve kadının toplumsal hayattaki statüsüne sembolik bir değer atfettiği düşünülmektedir. Seçilen ikinci dönem 12 Eylül 1980 darbesi ile başlayıp 2000'li yıllara kadar devam eden dönemdir. Bu dönemde darbenin bir sonucu olarak uzun yıllardır bir duraklama dönemi yaşayan kadın hareketi uyanışa geçmiş ve kadınların siyaset sahnesindeki görünürlüğü bariz bir şekilde artmıştır. Bu dönemde kadın hareketinin içinde çeşitlenmeler olmuş, İslamcı kadınların yürüttüğü hak mücadelesi sonucunda "Doğu'nun ve Batı'nın kadınları karşı karşıya" gelmiştir (Sancar, 2011: 82). Siyasetin içindeki çatışma alanları kadınlar üzerinden yeniden tartışmaya açılmış, kadınlar siyasetin bir öznesi olarak değil nesnesi olarak tartışmaya dahil edilmiştir. Üçüncü olarak seçilen dönem, AK Parti iktidarının başladığı 2000'li yıllardan günümüze kadar devam eden süreçtir. AK Parti iktidarı kadın hareketi açısından bir dönüm noktası olmuş, kadının "insan haklarını koruma" bağlamında çok sayıda yasal düzenleme yapılmıştır (Sancar, 2011: 84). Ayrıca 2000'li yıllar önceki kadın hareketlerine bir tepki olarak ortaya

çıkan üçüncü dalga feminist hareketin geldiği yıllardır. Bu gelişmelere rağmen kadınların siyasi özne kimliği sembolik temsilinin önüne geçememiştir. Bu dönemlerin ışığında, siyaset sahnesinde kadınlara atfedilen sembolik değerler Cumhuriyet tarihi boyunca bir süreklilik arz ettiği düşünülmektedir. Bu çalışma ile Türk siyasi tarihinde çoğu zaman kadınların sembolik temsilinin asli temsilinin önüne geçtiği ve kadınların siyasi özne kimliklerinin sembolik kimliklerinin gölgesinde kaldığı tezi savunulacaktır.

Kadınların Seçme ve Seçilme Hakkına Kavuşması (1934)

Cumhuriyet rejiminin ilanıyla beraber, Osmanlı'dan kalan kurumsal yapılar birer birer kapatılmış, yeni rejim ile eskisi arasına kalın bir set çekilmiştir. 1924 yılında halifelik kaldırılmış, aynı yıl Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile medreseler, 1925 yılında ise tekke ve zaviyeler kapatılmıştır. Büyük çaplı kurumsal değişikliklerin ardında toplumsal ilişkileri ve pratikleri düzenlemek adına 1926 yılında Medeni Kanun ilan edilmiştir. Zamanın en ileri medeni kanunu olarak kabul edilen İsviçre Medeni Kanunu hiçbir uyarılama yapılmadan aynen kabul edilmiştir. Medeni Kanun ile cinsler arasındaki farklılıklar ve hiyerarşik ilişkiler üzerinde kurulan Osmanlı toplumuna Mustafa Kemal "eşitlik aşısı" yapmıştır (Abadan-Unat, 1998). Medeni Kanun'la beraber kadınlar pek çok alanda erkeklerle eşitlenmiş, aile kurumu devletin denetimi altına alınmıştır. Nikah, boşanma, velayet ve miras konularında kadınlara eşit haklar verilmiştir. Siyasal haklar ise bu pakete dahil edilmemiş, kadınların siyasal arenada eşitlik için biraz daha beklemesi gerekmektedir.

En nihayetinde 1930 yılında yerel seçimlerde, 1934 yılında ise genel seçimlerde kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanınmıştır. Böylece toplumsal hayatın her alanında kadın ve erkek eşitliği sağlanmıştır. Birbirinin ardı sıra yapılan Kemalist reformlar sayesinde erken dönem Türk modernleşmesinin önemli bir sonucu "kadın devrimi" olmuştur (Zürcher, 2019). Türk kadını Cumhuriyetin kazanımlarıyla ve "babalar, kocalar ve kardeşlerinin desteği ile" toplumsal hayata çıkmıştır (Arat, 1989: 117). Sonuç olarak, 19. yüzyılın ortalarından itibaren geliştirilen kadın hakları söylemi, yani, I. Dalga kadın hareketi, liberalizmin de etkisiyle erkeklere tanınan hakların kadınlara da verilmesini talep etmiş ve hakların alınmasıyla neticelenmiştir (Çakır, 2014: 418). Bu açıdan bakıldığında birinci dalga feminist hareketin amacının gerçekleştiği söylenebilir. Zira yapılan düzenlemeler ile kadınlar oy hakkına kavuşmuş, kâğıt üstünde kadın erkek eşitliği sağlanmıştır.

Cumhuriyet rejiminin erken döneminde kadın hakları alanında yapılan Kemalist reformlar literatürde devlet feminizmi olarak adlandırılır (Tekeli, 1986; Abadan Unat ve Tokgöz, 1994; Abadan Unat, 1998; Durakbaşı, 2011; Kadioğlu, 1998; Sirman, 1989; White, 2003). Literatürdeki devlet feminizmi anlatısına göre – kadınlar tarafından gelen herhangi bir talep veya baskı olmadan- toplumsal, ekonomik ve siyasal alanlarda yapılan yasal düzenlemelerle kadın erkek eşitliği sağlanmıştır. Buna yönelik bir talep veya zorunluluk yokken kadın hakları devletin lütfetmesi ile kadınlara tepeden indirilmiştir. Bu devrimler sayesinde eğitim görüp meslek sahibi olan kadınlar Atatürk'e ve rejime minnettarlıklarını mümkün olan her şekilde göstermiş hatta “sarpına kadar Kemalist” olduklarını söylemişlerdir (Durakbaşı, 1998: 42-43).

Tarih okuması bu şekilde yapıldığında yeni rejimin geleneksel Osmanlı toplumunda ezilmiş kadınların mağduriyetini sonlandırmayı amaçladığı; kadın dostu politikalar ve devlet feminizmi ile bunu önemli ölçüde başardığı sonucuna ulaşılır. Fakat 1980'lerde yapılan eleştirel tarih okumasıyla erken dönem modernleşme sürecinde görülen kadın politikası bir kez daha gözden geçirilmiş ve öncekinden farklı sonuçlara ulaşılmıştır. Bu okumaya göre kadın meselesi ve kadınların özgürleşmesi Kemalist rejim için kendi başına bir amaç olmamıştır. Aksine kadın meselesi bu dönemde farklı amaçlar için araçsallaştırılmıştır. Bu amaçlar iç politikaya ve dış politikaya yönelik amaçlar olarak iki şekilde düşünülebilir.

Cumhuriyetin kurucu kadroları için kadınlar Osmanlı'dan kopuşu, modern ve laik bir rejime geçişi simgeleyen önemli bir unsur olmuştur. Berktaş'a (1998) göre kadın hakları ve kadınların kurtuluşu Kemalist kadroların elinde başka amaçlar için kullanılan bir araç haline gelmiştir. Öyle ki, kadın meselesi kendi başına bir mesele olarak ele alınmamış, daha geniş bir toplumsal projenin/ Türk devrimin bir parçası olarak görülmüştür. Sonuç olarak, şeriat hükümleriyle yönetilen Osmanlı toplumundan modern ve laik bir cumhuriyet rejimine geçiş sürecinde geçişin en önemli sembollerinden biri kadınlar olmuş; daha önceleri kamusal alanda bulunmayan kadınlar Cumhuriyetle beraber kimlik edinmiş, eşit vatandaşlar olmuş, kamuda görünür olmuştur. Başka bir ifadeyle, kadın meselesi eski rejimden yeni rejime geçişi simgelediği ölçüde önemsenmiş, esas kadın sorunları gündeme alınmamıştır.

Kadın meselesi Osmanlı'dan kopuşu simgelerken rejimin Batı'ya yönelmesinin de simgesi olmuştur. Şirin Tekeli (1997), kadınlara verilen seçme ve seçilme hakkını dış politikanın bir uzantısı ve sembolik bir karar olarak

okumuştur. Tekeli'ye (1997) göre Atatürk 1930'lu yıllarda Avrupa'da yükselen İtalyan ve Alman faşizminden ve diktatörlerinden kendisini ayırmak amacıyla kadınlara bu hakkı tanımış, rejimin daha demokratik bir görünüm kazanmasını amaçlamıştır. Tekeli'nin yorumunu eleştiren Abadan-Unat'a (1998) göre bu iddia olağanüstü derecede öznel bir yorum olup kanıtlanması çok zordur. Tarihsel olaylarda liderlerin aldıkları kararları hangi amaçla aldıkları konusunda niyet okuması yapılamayacağı için bu eleştiride haklılık payı vardır. Fakat böyle bir niyet okumasına girmeden Cumhuriyet'in kurucu kadrolarının kadının kurtuluşunu öncelikli olarak dert etmediğini gösteren pek çok örnek getirilebilir; Cumhuriyet rejimi ile toplumsal cinsiyet rollerinin aile içinde yeniden düzenlenmesi, bu yeni rol dağılımında kadının bir yandan modern ve eğitilmiş olmasının diğer yandan geleneksel kodların taşıyıcısı olmasının beklenmesi, milli mücadele sırasında ve sonrasında milliyetçi ideoloji ile ataerkil zihniyet arasında bir ittifak kurulması, ataerkil zihniyetin ve düzenin Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti'nde sürekliliğini koruyan az sayıdaki unsurdan biri olması gibi örnekler kadın haklarının öncelikli bir mesele olmadığını gösterir.

Bu noktada kurucu kadroların Osmanlı kadın hareketi karşısındaki tepkisini okumak kadın meselesi hakkındaki tavırlarını ortaya koyacaktır. Osmanlı kadın hareketi millet kurtulursa kadınların da kurtulacağı düşüncesiyle, savaş yıllarında milli mücadele hareketine destek olmuştur. Savaş nihayete erip Cumhuriyet ilan edildikten sonra 1923 yılında Kadınlar Halk Fırkası'nı kurma teşebbüsünde bulunmuş fakat fırka rejimin onayını alamamıştır. Daha sonra dernekleşerek Türk Kadınlar Birliği adını alan örgütlenme 1927 yılında seçimler için kadın aday gösterme teşebbüsünde bulunmuş, bu da bizzat rejim tarafından onaylanmamıştır. Fakat daha sonra 1930 yılında yerel seçimlerde, 1934 yılında genel seçimlerde kadınlara seçme ve seçilme hakkını bizzat rejim tanımıştır. Durum böyle olunca, önce engellenen sonra hak tanıyan rejimin bu kadar kısa bir süre zarfında tavır değiştirmesinin nedenlerini sorgulamak pek tabiidir. Tekeli (1997) de buna benzer bir gerekçelendirme ile kadın haklarının verilmesinin sembolik anlamının daha ağır bastığını iddia etmiştir. Rejimin kadın hakları ve kadın hakkı savunucuları karşısındaki kayıtsız tutumu ve onları görmezden gelmesi şuradan da anlaşılabilir; 1935 yılında yapılan seçimlerin ardından meclise giren kadın milletvekilleri arasında Nakiye Elgün haricinde daha önceden ismini duyurmuş hiçbir kadın bulunmamaktadır (Toska, 1998: 85). Atatürk tarafından tek tek özenle seçilen kadın milletvekilleri "parlamentoda hiçbir sorun çıkarmayan, kendilerine ne görev verilirse sessizce yapan, fazla söz almayan,

soru sormayan, Atatürk ilkelerine sonuna kadar bağlı ve onların simgesi olma görevini şevkle yüklenen uslu kadınlar” olmuştur (Arat, Z., 1998: 63). Nitekim, bu kontrollü biçimde seçili kadınlar önceden kadın hakları mücadelesine katılarak ismini duyurmuş kadınlardan değil, Cumhuriyet kadını temsil etmesi beklenen kadınlar arasından seçilmiştir. Kısacası, kadın hakları mücadelesi sürerken hakların tanınmayıp, hareketin bastırılması, kısa bir süre sonra hakların verilip bunun mücadelesini veren kadınların dışlanması bile tek başına kadın haklarının verilmesinin sembolik özelliğinin ağır bastığına işarettir.

Burada Kemalist kadrolar için kadın meselesinin sembolik özelliğini göstermesi açısından cumhuriyet rejimi ile ataerkil zihniyetin korunmasından bahsetmek yerinde olacaktır. Zehra Arat'a (1998) göre cumhuriyet rejimi ile ataerkilliğin meşruiyet kaynağı değişmiş, daha evvelden meşruiyetini İslam dininden alan ataerkil zihniyetin yerini Batılı ataerkillik almıştır. Benzer şekilde Yeşim Arat (1998) da cumhuriyetle beraber ataerkilliğin şekil değiştirdiğini, biraz yumuşatılıp daha ılımlı hale getirildiğini söylemektedir. Zira kadınların kamusal alana çıkması ve görünür olması arzu edilse de kendilerinin öncelikli görevlerinin eşlik ve annelik olduğu vurgusu yönetici elitin dilinden hiç düşmemiştir.

Arat, Atatürk'ün söylevlerinde kadın haklarına yönelik görüşlerin yer almadığına ve kadınların aile içindeki görevlerinin sıkça vurgulandığına dikkat çekmektedir (Arat, Z., 1998). Atatürk'e göre “kadınlar hayatı içtimaiyede erkeklerle beraber yürüyecek birbirinin muini ve müzahiri olacaklardır” (Akt. Arat, Z., 1998: 53). Bu anlayışa göre kadınlar erkeklere yol arkadaşlığı yapmalı, onlarla beraber yürümeli, gerektiğinde iş bölümü yapıp erkeklerin tamamlayıcısı olmalıdır. Tarif edilen bu yeni kadın sıradan bir ev kadını değildir; aksine tahsilli, yalnızca tüketen değil aynı zamanda üretmesi beklenen, çocuklara terbiye verebilecek, erkeklere layık eş olabilecek kadınlardır (Durakbaşı, 1998). Yine aynı anlayışa göre Türk kadınları Batılı kadınların taklitçisi olmamalı, aşırı asrileşme tehlikesine düşmemelidir. Batılı kadınların hoppalıklarından kaçınmalı, giyimleriyle geleneğe, adaba ve şeriata ters düşmemelidirler (Arat, Z., 1998). Cumhuriyet rejimi kadının kamusal hayata girmesini istese de kamusal görünümünün sınırlarını belirleme konusunda onları özgür bırakmamış, kadınların cinsiyetlerini gizlemesini şart koşmuştur. Kandiyoti'ye (1990) göre Kemalist devrim kadınları cinsiyetsiz bırakmış, hatta bir ölçüde erkek kimliğine sokmuştur.

Görüntüye göre modernleşme sürecinde yapılan yeni iş bölümü ile merkezi rol erkeklere verilmiş, kadınlar ise yardımcı-tamamlayıcı olarak çevresel bir konuma itilmiştir. Kadınlara yüklenen görevlere ve sorumluluklara bakılınca rejimin kadınların dönüştürücü gücünün ve potansiyelinin farkında olduğu sonucuna varılabilir. Fakat aynı zamanda kadınların erkeklerle eşit vatandaşlar olarak kabulünde sorunlar yaşandığı, kadınların kendi kimlikleri ile kamusal hayata özgürce karışmasına izin verilmediği, kadın haklarının ve kadının kurtuluşunun bir mesele olarak ele alınmadığı, kadın hakları verilirken kadının özgürleşmesinin bir amaç olarak görülmediği anlaşılabilir.

Sonuç olarak, bu çalışma ile erken Cumhuriyet döneminde Osmanlı geleneginden kopuşun sağlanması ve dış politikaya yönelik amaçlar doğrultusunda kadınlara yönelik düzenlemelerin yapıldığı, dolayısıyla, kadınların temsilinin sembolik düzeyde kaldığı iddia edilmektedir. Devlet feminizmi olarak adlandırılabilir uygulamalar görülse de bunların arkasındaki amacın kadınların toplumsal konumlarını iyileştirmek ve özgürleşmelerini sağlamak değil yeni kurulan devletin kalkınmasını, modernleşmesini ve batılılaşmasını sağlamak olduğu düşünülmektedir.

Tüm bunlara rağmen siyasi hakların alınmasıyla -Şirin Tekeli'nin (1998) deyimiyle- istenilen hakların elde edildiği düşünülmüş, kadınlar nezdinde amaca ulaşıldığı sanırısı oluşmuştur. Bunun sonucunda 1935 yılında Türk Kadınlar Birliği kapatılmış, I. Dalga Feminist hareketin sonu gelmiştir. 1940'lı yılların sonunda çok partili sisteme geçilmesi ile rejim demokrasinin göstergesi olarak farklı bir sembole kavuşmuş ve kadınlar sembolik olma özelliklerini kaybetmişlerdir. Kadınlar 1934 yılında ilk defa meclise girdiklerinde elde ettikleri %4,9'luk orana uzun bir süre boyunca ulaşamamış, meclisteki oranları her seçimde daha da düşmüştür. 1980'li yıllara kadar kadın konusu bir daha gündeme gelmemiş, kadın hareketinde bir duraklama dönemi yaşanmıştır.

12 Eylül 1980 Askeri Darbesi

12 Eylül 1980 darbesinin ardından kadınların siyasetteki ağırlığı yeniden simgesel bir özellik kazanmaktadır. 1930'lu yıllardaki Kemalist rejimin uygulamalarına benzer şekilde 12 Eylül rejimi demokrasinin sorgulandığı bir dönemde kadınları demokrasinin sembolleri olarak araçsallaştırmış ve kadın oranı çok yüksek bir Danışma Meclisi kurmuştur. Darbenin ardından diğer pek çok örgüt gibi siyasi partilere bağlı olan kadın kolları da kapatılmış fakat kadınların siyasetten el çekmesi istenmemiştir. Kadın kollarının koruyucu

zırlı olmadan direk merkez teşkilatlarda erkeklerle rekabet etmek kadınlar için bir dezavantaj olsa da bu dönemde kadınlar tıpkı erkekler gibi partilerin merkez teşkilatlarına katılıp siyaset yapabilmıştır. Bu nedenle ancak erkeklerle şerekle siyaset sahnesinde var olabilen kadın siyasetçiler, kadın sorunlarına duyarsız davranmış, kadınların asli temsiline önemli bir katkı sunmamışlardır.

1980'li yılların bir diğer özelliği ise yaklaşık kırk yıldır duraklama yaşayan kadın hareketinin yeniden canlanması, ikinci dalga feminist hareketin uyanması ve tüm siyasi tarafların bir kadın sorunu olduğuyla yüzleşmesidir. 1980 darbesi ile önceden bastırılan farklı siyasi hareketlere alan açılmış, İslamcılar, Marksistler, Kürtler bu boşluktan istifade etmiş ve bu dönemde filizlenmişlerdir. Bu dönemde kadın hareketi de tıpkı diğerleri gibi kendilerini daha görünür kılmış, seslerini daha çok yükseltmiştir. Bu nedenlerle kadınlar 1980'li ve 1990'lı yıllarda siyasete daha çok katılmaya başlamış, kadın oyları siyasi partilerin daha çok ilgisini çekmiştir. Siyasi partiler hem Türkiye siyasetinin genel gidişatı hem de kendi iç dinamikleri nedeniyle daha çok kadının siyasete girmesine ön ayak olmuş, ayrıca seçimlerde özellikle kadınların oyuna talip olmuş, kadınlara hitap eden bir dil geliştirmişlerdir. Fakat Çakır'a (2019: 136) göre kadınlar siyasi partiler tarafından bir seçmen grubu olarak muhatap alındığında bile birey/vatandaş olarak değil, anne/eş olarak görülmüşler; ayrıca siyasi partiler kadın sorunlarını değil çocuk ve aile sorumluluklarını öne çıkaran bir söylem geliştirmiştir.

1980'li ve 90'lı yıllarda kurumsal siyasette ve iktidar sahibi partilere ve kadın politikalarına bakmak dönemin kadın-siyaset ilişkisine dair bir bakış açısı geliştirilmesinde faydalı olacaktır. 1980'li yıllara damgasını vuran Anavatan Partisi (ANAP) iktidarının ilk yıllarında kadınlara yönelik bir propaganda yapmamış, kadın meselesini ele almamıştır. Semra Özal'ın kurucusu olduğu "Türk Kadınına Tanıtma ve Geliştirme Vakfı", adeta partinin kadın kolları gibi çalışmış; kadın sağlığı ve kız çocuklarının eğitimi, evlilik için resmi nikahın yaygınlaştırılması gibi aile başlığı altında toplanabilecek konularda faaliyetler yürütmüştür. Fakat siyasi sistem ya da ataerkil yapılar hiç sorgulanmamış, sisteme baş kaldırılmamıştır (Güneş Ayata, 1998).

ANAP iktidarında kadınlar adına yapılan en önemli girişim "Kadınlara Karşı Her Türü Ayrımcılığı Önleme Sözleşmesi"nin (CEDAW) imzalanması (1985), buna mukabil "Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü"nin kurulması (1990) olmuştur. Bu şekilde kadın sorunlarının varlığı devlet nezdinde tanınmış ve çözümün anahtarı devlet mekanizmalarında aranmıştır. Devlet nezdindeki bu örgütlenmelerin yanı sıra sivil toplum

dünyasında da kadın hareketinin kurumsallaşmaya gittiği söylenebilir. 1990 yılında kadınların sığınip destek alabileceği Mor Çatı kurulmuş, daha sonra kadınların siyasetteki temsilini artırmak adına KADER (Kadın Adayları Destekleme Derneği) kurulmuştur.

Bu yıllarda CHP'nin devamı olarak bilinen Sosyal Demokrat Halkçı Parti, kadınların kadın olmaktan ileri gelen sorunlarla yüzleştiğini kabul eden ilk parti olmuştur. Fakat tıpkı iktidar partisi ANAP gibi kadınların aile kurumunda aldığı görevleri, toplumsal cinsiyet rollerini ve erkek egemen düzeni sorgulamamıştır. Yine kadınlar için kota sistemi ilk defa bu partide 1989 yılında uygulanmış fakat kota uygulaması yalnızca parti içi yönetimiyle sınırlandırılmış ve meclise yansıtılmamıştır. Durum böyle olunca partinin kadınların siyasete katılımı vurgusu ve kota uygulamasının samimiyeti sorgulanmıştır (Güneş Ayata, 1998: 242).

Görüldüğü üzere ANAP iktidarında kadın meselesinin devlet nezdine taşınması, kadın hareketinin sivil toplumda kurumsallaşmaya gitmesi, kadınların siyasete katılımının artması, SHP'nin getirdiği kadın kotası gibi nedenlerle kadınların bir özne olarak siyasal katılımının güçlendiği söylenebilir. Ne var ki, tüm bu olumlu gelişmelere rağmen kadınlara atfedilen sembolik değer bu dönemde de kadınların peşini bırakmamış, onların siyasi özne olma yolculuğunu baltalamıştır.

Kadına atfedilen sembolik değer dönemin en muhafazakâr partisi olarak bilinen Doğru Yol Partisi'nde Tansu Çiller'in genel başkan olmasıyla tekrar gün yüzüne çıkmıştır. Güneş Ayata'nın (1998: 244) iddiasına göre DYP, ANAP gibi kentli-modern bir partinin karşısında "taşranın sağ muhafazakâr partisi imajından kurtulmak" için Tansu Çiller'i genel başkan olarak görev getirmiştir. İddiaya göre, DYP, bir kadın siyasetçinin bir sembol olarak siyasette yaratacağı etkinin farkında olarak, Tansu Çiller'in genel başkanlığına karar vermiş, kadın sembolizminden yararlanmıştı. Beklendiği üzere, Tansu Çiller'in önce genel başkan sonra başbakan olması ülke siyasetinde ve kadın-siyaset ilişkisinde çok yönlü bir etki yaratmış, öyle ki, Çiller pek çok kadın için rol model olmuş, kadınların siyasete olan ilgisini artırmış ve daha fazla kadının siyasete katılımını teşvik etmiştir (Güneş Ayata, 1998: 242). Bu nedenlerle Çiller'in kadınların siyasetle olan ilişkisini iyileştirdiği söylenebilir. Buna rağmen kadın sorunlarını önceleyen bir yaklaşım geliştirmediğinden bir nevi hayal kırıklığına sebep olmuştur. Herhalde bu nedenden dolayı Yeşim Arat (1998a) Çiller'in genel başkanlık ve başbakanlık görevlerini yürütmesini, özellikle de başbakan iken siyasi erki kullanma biçimini tartışmalı

bulduğunu söylemiştir. Çiller de kendisinden önceki kadın politikacıların yaptığı gibi kadın meselesine duyarsız kalmış, erkeksi tavırlarıyla erkek siyasetçilerden bir farkı olmadığını kanıtlamaya çalışmıştır. Bu nedenlerden dolayı, Tansu Çiller'in yürüttüğü siyaset, kadının sembolik temsilinin partiler tarafından kullanılması ve bunun sonucunda kadının betimleyici temsilinin ve asli temsilinin yara almasına örnek olarak gösterilebilir niteliktedir.

1980'li ve 90'lı yıllarda kadınların siyasette görünürlük kazanmasının bir sebebi kadın bir başbakan ise diğer sebebi hiç kuşkusuz İslamcı harekettir. Bu yıllarda İslamcı hareket önemli bir aktör olarak ağırlık kazanmaya başlamış; İslamcı hareketin uyanışı kadın ve siyaset ilişkisinde Tanzimat yıllarından aşına olunan bir tartışmayı beraberinde getirmiştir. İslamcılar ve laiklik yanlıları arasında çıkan çatışma, kadının siyaset için sembolik değerini yeniden gün yüzüne çıkarmıştır.

İslamcı hareketin kurumsal siyasetteki temsilcisi olan Refah Partisi 1980 darbesinden sonra kurulmuş, zamanla Türkiye siyasetini belirleyen önemli partilerden biri haline gelmiştir. Refah Partisi, 1994 yılında yapılan yerel seçimlerde İstanbul ve Ankara'nın da içinde bulunduğu pek çok belediye başkanlığını kazanmış; 1995 yılındaki parlamento seçimlerinde en çok oyu alan birinci parti haline gelmiştir. Refah Partisi'nin seçim zaferlerinin ardından İslamcı hareket siyasetin gündemini belirlemeye başlamış ve karşısında güçlü bir muhalefet bulmuştur. İslamcıların siyasetteki yükselişi karşısında tükleri ürperen laik-Kemalist taraf; İslamcıların laiklik ilkesine aykırı bir sistem için mücadele verdiğini ve irtica tehlikesinin baş gösterdiğini iddia etmiştir.

Sonuç olarak siyasal İslamcılar ve Kemalistler arasındaki gerilim bir kutuplaşmaya dönüşmüş; Tanzimat yıllarını hatırlatacak şekilde Doğu-Batı, ilericilik-gericilik, İslamcılık-sekülerlik, şeriat yönetimi-laik yönetim ikilikleri bu sefer farklı aktörlerle yeniden kurgulanmıştır. Cumhuriyetin kuruluş yıllarında olduğu gibi bu gerilimli ilişkinin ve kutuplaşmış hareketlerin kozlarını paylaştığı savaş alanı yine kadın meselesi olmuştur. Açıkçası, bir süredir uykuda olan kadın sembolizmi, 1995 yılında Refah Partisi'nin hükümet ortağı olması karşısında oluşan Kemalist muhalefet ile geri dönmüştür.

Göle'ye (1991: 117) göre 1970'li yıllardan sonra tüm Müslüman ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de kadının statüsü ve görünüşü modernist seçkinler ve siyasal İslamcılar arasında bir kavga malzemesine dönüşmüş, "siyasallaşan İslam'ın bayrağı kadın" olmuştur. Başörtülü kadınlar tesettürleriyle İslam'ın simgeleri, diğer kadınlar ise modern ve Batılı görünüşleri ile laik ve çağdaş Türkiye'nin simgesi olarak algılanmıştır.

Bu dönemde İslamcı kadınlar kendilerinden beklenmeyen bir şey yapmış, üniversite eğitime talip olarak ezberleri bozmuşlardır. Daha önceki yıllarda kapalı kapılar ardında evinin mahremiyeti içinde yaşayan kadınlar bu dönemde tesettürleriyle kamusal alana çıkmış, toplumsal hayatta daha aktif ve talepkâr bir tavır sergilemişlerdir. Görünüşleri itibariyle geleneksel, talepleri itibariyle modern olan bu kadınlar üniversitelere başörtüsüyle girmek isteyince kamuoyu derinden sarsılmıştır. Göle'nin (1991) deyişiyle laiklik yanlılarının gözünde, Cumhuriyet'in ve modernliğin kalesi eğitim yuvaları, üniversiteler, İslamcı tehdidin altına girmiş, Cumhuriyet tarihinde modernleşme deneyimiyle elde edilen tüm kazanımlar tehlikeye düşmüştür. İslamcı kadınların bu talebi karşısında laiklik ve Batılılaşma hedeflerinin sekteye uğrayacağını düşünen modernist seçkinler, irtica tehdidine karşı bir önlem olarak kimi zaman delinen kimi zaman keskin bir yasağa dönüşen başörtüsü yasağını uygulamaya koymuşlardır.

Tesettürlü kadınlar başörtüsü mevzusunun insan hakları perspektifinden ele alınması gerektiğini ve kişisel bir tercih olarak başörtüsü kullanmayı tercih ettiklerini ifade etmekte yetersiz kalmış; bunun karşısında başörtüsünün siyasi bir simge olarak kullanıldığını ve İslamcıların siyasal sistemi dönüştürüp şeriatı geri getirmeyi hedeflediğini düşünen ilerici kesim/ Kemalîst kadınlar var gücüyle başörtülü kadınlara saldırmıştır. Bu dönemde Kemalîst kadınlar “Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği”, “Türk Kadın Hukukçular Derneği”, “İstanbul Üniversitesi Kadın Sorunları Uygulama ve Araştırma Merkezi” gibi çatılar altında örgütlenmiş; siyasal İslamcılar karşısında “laikliği en sistematik şekilde” bu kadın örgütleri savunmuştur (Göle, 1991: 119). Nitekim, İslamcılar ve Kemalîstler arasında oluşan ikilik başörtülü kadınlar ve Kemalîst kadınlar arasındaki mücadeleye dönüşmüştür. Bu mücadelede Kemalîst kadınlar başörtülü kadınların kılık-kıyafetlerini bir tercih meselesi olarak görmemiş, siyasal İslam'ın bir simgesi olarak okumuşlardır. Aslında tıpkı erkeklerin yaptığı gibi başörtülü kadınları bir özne, bir aktör olarak değil, bir simge; siyasetin bir nesnesi olarak değerlendirmişlerdir. Böylece bir grup kadının nesneleştirilmesi, sembolik olarak kullanılması ve araçsallaştırılmasına diğer bir grup kadın katkıda bulunmuştur.

Bu yıllarda başörtüsünün ya da daha siyasi bir adlandırma ile türbanın örtünmek isteyen kadınların din ve vicdan özgürlüğünün bir tezahürü mü yoksa laik düzene başkaldırının bir simgesi mi olduğu konusu tartışmaya açılmıştır (Güneş-Ayata ve Tütüncü, 2008). Başörtüsünün siyasi bir simge olarak kullanıldığını iddia edenler aslında farkında olmadan kadının siyasi

özneliğini öldürüp, sembolik özelliğini güçlendirirler. Halbuki sahada başka bir durum vardır; başörtülü kadınlar dini emirleri yaşama özgürlüklerini savunmuş (Şefkatli Tuksal, 2007: 64), din ve vicdan hürriyeti bağlamında mücadele etmişlerdir. Nilüfer Göle (1991) üniversite okuyan başörtülü kadınlarla ilgili yaptığı çalışmasında kadınların büyük bir siyasal projeye hizmet etmek için değil, kişisel tercihleriyle başörtüsü kullandıklarını, örtünen kadınların ise “dişilikleri ile değil kişilikleri ile” kamusal hayatta var olmak istediklerini belirtmiştir. Elisabeth Özdalga (1998) benzer şekilde kadınların sistemi değiştirmek gibi bir derdi olmadığı, sadece bireysel özgürlük istediği sonucuna varmıştır. Abadan-Unat (1998) bu iki çalışmayı da -az sayıda kadınla görüşme yapıldığı gerekçesiyle- bilimsel olarak anlamlı bulmadığını söyler. Devamında ise İslamcı genç kadınların -siyasal İslam’ın amaçlarından bağımsız olarak- dinlerini bireysel düzeyde yaşamak istedikleri sonucuna itiraz eder, ona göre başörtüsü takmak örgütlü bir siyasal davranıştır (Abadan-Unat, 1998: 334). Fakat kendisi de bu eleştiriyi yaparken bilimsel bir kanıt getirmemiş, öznel bir yorum yapmakla kalmıştır.

Sonuç olarak, 1980’li ve 90’lı yıllarda feminist hareketin yeniden yükselmesiyle, bir kadın başbakan, kadın belediye başkanları ve bakanların varlığı ile kadınların siyasal bir aktör olarak kurumsal siyasetteki ve toplumsal hayattaki görünürlükleri artmıştır. Siyaset ve kadın ilişkisi çok yönlü değişmiş, kadınlar daha aktif biçimde siyasette yer almışlardır. Fakat bu kadınların sembolik özelliklerini kaybettiği anlamına gelmez. 1980 darbesiyle yaralanan demokrasiyi güçlendirmek, bir kadın başbakanın seçilmesi, ayrıca İslamcı hareketin ve Kemalist-laik tarafın mücadelesini kadınlar üzerinden sürdürmesi; bu dönemde de kadınların sembolik olarak kullanıldığını ve araçsallaştırıldığını gözler önüne serer niteliktedir.

2000’li Yılların Türkiye’si, AK Parti İktidarında Kadın

1990’lı yıllarda Türkiye siyasetini derinden etkileyen dinamikler ortaya çıkmış; başta Kürt hareketi ve İslamcı hareketin yürüttüğü kimlik siyaseti ülke gündemini çokça sarsmıştır. Bu durumdan feminist hareket de etkilenmiş, ana akım feminizmin seküler ve milliyetçi özelliklerine bir karşı duruş sergilenmiştir. Kemalizmin üniter ve milliyetçi devlet yorumlamalarına Kürt milliyetçileri karşı çıkmış, laiklik ve sekülerlik ilkesine ise İslamcı hareket karşı çıkmıştır. Buna benzer şekilde Kemalist toplum projesinin kadınların toplumsal alandaki konumu ve görünürlüğü hakkındaki yorumu ve uygulamaları da eleştirilmiştir. Kürt feministler ana akım feminist hareketin

etnik merkezli olmasını ve diğer kadınları dışlamasını eleştirmiş; İslamcı feministler dini kamusal alandan kovan laik-seküler feministleri eleştirmiş, Müslüman kimliklerini ve İslami yaşam şekillerini sürdürebilecekleri bir kamusal alan talebi getirmişlerdir (Diner, Ç. ve Toktaş, Ş., 2010). Böylece daha önce Batı'da ortaya çıkan üçüncü dalga feminist hareketin Türkiye'ye geldiği söylenebilir. Üçüncü dalga feminist hareket önceki feminist hareketlerle bir hesaplasmaya giderek, daha önceden dışlanan ve görmezden gelinen kadın kimliklerini kabullenir; öyle ki, kültürel, dini, coğrafi veya ırksal sebeplerden dolayı farklı kadın kimliklerinin mevcut olduğunu söyler. Üçüncü dalga kadın hareketi bütün bu farklı kadın kimliklerini kabullenerek, kadın hareketinin amaçlarını ve kapsamını bu kadın kimliklerini korumayı da dahil edecek şekilde genişletir. Bu süreçte kadınların kadın olmalarının yanında sahip oldukları diğer kimlik bileşenlerinden dolayı da mağdur olabileceklerini söyleyen kesişimsellik teorileri ortaya atılır. Böylece kadın kimliklerinin yeniden tanımlanmasıyla, feminist hareket de yeniden tanımlanmış olur. Görüldüğü üzere, daha önceki feminist hareketleri kullandıkları üstenci dil ve dışlayıcı tutumları nedeniyle eleştiren ve bütün kadın kimlikleri ile barışmayı hedefleyen daha kapsayıcı bir feminist hareketin tohumları 1990'lı yılların sonunda atılır.

Kadın hareketi cephesinde farklı kadın kimliklerinin birbirlerini kabulendiği ve kız kardeşler olarak benimsediği bir dönemde merkez siyasetteki tutum epey farklıdır. AK Parti 2002 yılında ilk defa, 2007 yılında ikinci defa tek başına iktidara geldiğinde aynı Refah Partisi'nin yükselişe geçtiği dönemde olduğu gibi, Doğu-Batı, ilerici-gerici, İslamcı-laik çatışması yeniden hareketlenmiştir. Türkiye tarihindeki olmazsa olmaz bu çatışmanın orta yerinde ise tekrar kadın meselesi ve kadınların sembolik temsili bulunmaktadır.

2000'li yılların kadın temsili açısından getirdiği bir yenilik, kadınların meclisteki sayısının yani betimsel temsiline devamlı olarak artmasıdır. Bunda iktidar partisi olan AK Parti'nin etkisi büyüktür. Zira AKP'nin 2002 seçim zaferinin altında yatan sebeplerden biri de kadınların oyunun önemsemesi ve kapı kapı gezilerek kadınlardan oy istenmesidir.

Güneş Ayata ve Tütüncü'ye (2008) göre AK Parti'nin seçim kampanyalarında kadınlardan yardım alması seçimler kazanıldıktan sonra kadınların kamudaki görünürlüğünü artırmış, bu kadınlar hükümetin içindeki feminist ses olmuşlardır. AK Parti'nin yaptığı diğer bir iş hükümetinin ilk yıllarında başörtüsü meselesini çok gündeme getirmeden daha ziyade başörtüsü kullanmayan kadınları öne çıkarmasıdır. Örneğin, daha sonra AKP hükümeti

için bakanlık da yapan Selma Aliye Kavaf -başörtüsü takmayan bir öğretmen- 2002 yılında AK Parti'nin Kadın Kolları Başkanı olarak seçilmiş, hiyerarşininin tepe noktalarında kendisine yer bulmuştur (Güneş Ayata ve Tütüncü, 2008: 372). İslamcılık ve şeriat tartışmalarını yeniden uyandırmamak adına yapılan bu seçimler aslında sembolik özellik de taşır. AK Parti tarafından göreve getirilen kadınların başörtüsü kullanmayan kadınlar olması bir bakıma dönemin koşullarının karar alma süreçlerinde etkin olduğunu ve modern ve çağdaş Türkiye fikrinin AK Parti tarafından da desteklendiğine dair vurgunun sergilenmek istendiğine referans vermektedir.

AK Parti'nin tüm çabalarına rağmen 2007 yılında önceki cumhurbaşkanının görev süresinin dolması sebebiyle yeni cumhurbaşkanını seçileceği dönemde gündemi yeniden başörtüsü ve laiklik tartışmaları meşgul etmiştir, kadının sembolik değeri yeniden hortlamıştır. Milli Görüş çizgisinden gelen bir siyasetçinin Cumhurbaşkanı olmasını engellemek amacıyla düzenlenen Cumhuriyet Mitingleri, ardından TBMM'nde yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde toplantı yeter sayısı olarak aranan 367 sayısı, Genelkurmay Başkanlığı tarafından yayımlanan e-muhtıra ve seçimlerden sonra AK Parti için açılan kapatılma davası; Kemalist-laik çizgideki seçkinlerin ellerindeki her türlü enstrümanı kullanarak AK Parti özelinde siyasal İslam'ın başarısızlığa uğraması için mücadele ettiğini gösterir. Kısa sürede gerçekleşen bütün bu olaylar aslında 1980'lerden beri Türkiye siyasetinde yaşanan kutuplaşmanın ve bunalımın bir dışavurumu olmuştur. Abdullah Gül'ün cumhurbaşkanlığına olan itiraz kendi kişiliğinden ve kimliğinden çok eşinin başörtüsünde toplanmıştır. AK Parti hakkında açılan kapatılma davasında sunulan gerekçede partinin "laikliğe aykırı fiillerin odağı haline gelmesi", üniversitelerde türban yasağının kaldırılması ve başbakanın türban ile ilgili açıklamalarının da bulunduğu pek çok madde yer almıştır.¹

AK Parti iktidarında başörtülü kadınların siyasi güce daha yakın konumlanması ve siyasetteki görünürlüğünün artması ile Türk siyasi tarihinde hep var olan İslamcı-laik, muhafazakâr-modern tartışmaları yeniden hortlamış, gerilim zirveye ulaşmıştır. Kutuplaşmanın merkez üssü ise yine ve yeniden kadın sorunu olmuştur. AK Parti'nin kapatılma davasının sonuçlanması ve akabinde yapılan genel seçimlerin ardından CHP başörtüsü konusunda bir tutum değişikliğine gitmiştir. 2009 yerel seçimleri öncesinde CHP'nin genel başkanı Deniz Baykal bir parti etkinliğinde çarşafı kadınlarla rozet takmış,

1 Kapatma davasının gerekçesi yayımlandı
(<https://www.cnnturk.com/turkiye/kapatma-davasinin-gerekcesi-yayimlandi>)(Erişim Tarihi:11.09.2023)

daha sonradan “çarşaf açılımı” olarak adlandırılacak bu hamleyle kendisinden beklenmeyecek şaşırtıcı bir adım atmış, başörtüsü ve çarşaf kullanan kadınlarla barışma yoluna gitmiştir. Alevi ve Kürt açılımında olduğu gibi burada da açılım ifadesinin basın tarafından kullanılması daha önceden kavgalı olunan veya yeterince özgürlük alanı tanınmayan başörtülü kadınların sorunları için bir çözüm hamlesi olarak okunabilir. Fakat yerel seçimlerin öncesinde oy kaygısı ile yapıldığı yönünde eleştirilen bu açılım da hiç şüphesiz diğer örneklerde olduğu gibi kadınları nesneleştiren bir siyasi hamledir. Burada uzun yıllardır başörtülü kadınları siyasi simge taşıdıkları gerekçesiyle siyasetin dışına itmek isteyen bir siyasi tarafın bir anda çarşaf açılımı yapması kadınların hak ve özgürlüklerini koruyan bir yaklaşımdan çok bunu siyasi olarak araçsallaştıran bir yaklaşımdır.

Bu noktada kutuplaşmanın had safhaya ulaştığı son yıllara ait bir örnek daha verilebilir. 2019 yılında yapılacak olan yerel seçimlerde İstanbul Büyükşehir Belediyesi başkan adaylarından İmamoğlu’nun eşinin “tam bir cumhuriyet kadını” olarak lanse edilmesi yine kadınların sembolik özelliklerine işaret eder.² CHP adayının eşini, AKP adayının eşi karşısında “tam bir cumhuriyet kadını” olarak tanıtmak Tanzimat’tan bu yana yapılan modernlik-muhafazakarlık tartışmalarını ve bu tartışmalarda kadının merkezi konumunu gözler önüne serecek niteliktedir.

Sonuç

Osmanlı-Türk siyasi tarihinde, modernleşme ve Batılılaşma deneyiminde kadın meselesi her zaman merkezi bir konuma yerleştirilmiş, kadınların sembol olarak kullanılması Doğu-Batı ikileminde sıkça görülen bir fenomen olmuştur. Tanzimat’tan bu yana kadınların önemli semboller olarak sahiplenilmesi, kadın meselesini ve asli kadın temsilini akamete uğratan bir unsur olmuştur. Aslında Osmanlı’nın son dönemlerinden bu yana zaman zaman duraklama dönemleri yaşasa da hep devam eden bir kadın hareketi olmuş, kadınlar haklarını almak ve siyasetin özneleri olmak için mücadele vermişlerdir. Fakat bu mücadeleye rağmen Cumhuriyet’in kuruluş aşamasında ve CHP’nin tek parti iktidarında, daha sonra 1980’li yıllardaki darbe yönetiminde, İslamcı hareketin yükseldiği 1990’lı yıllarda ve nihayet 2000’li yıllarda AK Parti iktidarında kadınlar tekrar tekrar siyasetin ve kutuplaşmanın en

2 Ahmet Hakan: Dilek İmamoğlu’nu ‘İşte tam bir Cumhuriyet kadını’ diye selamlayanlar büyük kazanımı sabote ediyor. (<https://t24.com.tr/haber/ahmet-hakan-dilek-imamoglu-nu-iste-tam-bir-cumhuriyet-kadini-diye-selamlayanlar-buyuk-kazanimi-sabote-ediyor,846126>) (Erişim Tarihi: 20.09.2023)

görünür ve en kullanışlı malzemesi olmuş, Türk kamuoyu aynı filmi tekrar tekrar izlemek zorunda kalmıştır.

Bütün bu yıllar içindeki siyasi çekişmelerde kadınlar öyle sorunlu bir tartışma alanının içinde bırakılmıştır ki kendilerine atfedilen sembolik temsilleri dışında arzu ettikleri temsili gerçekleştirmelerine imkân kalmamıştır. Kadınlar sembolik temsillerine binaen siyasette daha fazla görünür olmuşlar fakat sembolik temsillerinin güçlü olması nedeniyle asli temsilleri yaramıştır.

Kaynakça

- Abadan-Unat, N. ve Tokgöz, O. (1994). "Turkish Women as Agents of Social Change in a Pluralist Democracy". *Women and Politics Worldwide* (Ed: Nelson, B. ve Chowdhury, N.). New Haven: Yale University Press.
- Abadan Unat, N. (1998). "Söylemden Protestoya: Türkiye'de Kadın Hareketlerinin Dönüşümü". *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler* (Ed: Hacımiraçoğlu, A. B.) içinde (323-336). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Anderson, B. (1995). *Hayali Cemaatler*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Arat, Y. (1989). *Patriarchal Paradox Women Politicians in Turkey*. Amerika Birleşik Devletleri: Fairleigh Dickinson University Press.
- Arat, Y. (1998). "Türkiye'de Kadın Milletvekillerinin Değişen Siyasal Roller, 1934-1980". *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler* (Ed: A. Bertkay Hacımiraçoğlu) içinde (249-266). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Arat, Y. (1998a). "A Women Prime Minister in Turkey: Did it Matter?" *Women and Politics*, 19(4), 1-22.
- Arat, Z. F. (1998). "Kemalizm ve Türk Kadını". *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler* (Ed: Hacımiraçoğlu, A. B.) içinde (51-57). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Bertkay, F. (1998). "Cumhuriyet'in 75 Yıllık Serüvenine Kadınlar Açısından Bakmak". *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler* (Ed: Hacımiraçoğlu, A. B.) içinde (1-12). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Çakır, S. (2014). "Feminizm: Ataerkil İktidarı Eleştirisi". *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler* içinde (s.415-485). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Çakır, S. (2019). *Erkek Kulübünde Siyaset*. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Diner, Ç. ve Toktaş, Ş. (2010). "Waves of Feminism in Turkey: Kemalist, Islamist and Kurdish Women's Movements in An Era of Globalization". *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 12(1), 41-57.
- Durakbaşı, A. (1998). "Cumhuriyet Döneminde Modern Kadın ve Erkek Kimliklerinin Oluşumu: Kemalist Kadın Kimliği ve "Münevver Erkekler". *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler* (Ed: Hacımiraçoğlu, A. B.) içinde (29-50). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Durakbaşı, A. (2011). "Türk Modernleşmesinin Kamusal Alanı ve "Kadın Yurttaş". *Birkaç Arpa Boyu... 21. Yüzyıla Girerken Türkiye'de Feminist Çalışmalar* (Der. Sancar, S.) içinde (461-474). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

- Durakbaşı, A. (2012). *Halide Edib Türk Modernleşmesi ve Feminizm*. (5. Baskı) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Göle, N. (1991). *Modern Mahrem Medeniyet ve Örtünme*. (14. Baskı). İstanbul: Metis Yayınları.
- Güneş Ayata, A. (1998). "Laiklik, Güç ve Katılım Üçgeninde Türkiye'de Kadın ve Siyaset". *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler* (Ed: Hacımirzaoğlu, A. B.) içinde (237-248). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Güneş Ayata, A. ve Tütüncü, F. (2008). "Party Politics of the AKP (2002-2007) and the Predicaments of Women at the Intersections of Westernist, Islamist and Feminist Discourses in Turkey". *British Journal of Middle Eastern Studies*, 35(3), 363-384.
- İlyasoğlu, A. (1994). *Örtülü Kimlik: İslamcı Kadın Kimliğinin Öğeleri*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Kadioğlu, A. (1998). "Cinselliğin İnkârı: Büyük Toplumsal Projelerin Nesnesi Olarak Türk Kadınlar". *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler* (Ed: Hacımirzaoğlu, A. B.) içinde (89-100). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Kandiyoti, D. (1990). "Ataerkil Örüntüler, Türk Toplumunda Erkek Egemenliğinin Çözümlemesine Yönelik Notlar", *Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın* (Ed: Tekeli, Ş.) (7. Baskı) içinde (327-340). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kandiyoti, D. (1991). *Women, Islam and the State*. Londra: MacMillan.
- Keyder, Ç. (1997). "Whither the Project of Modernity? Turkey in the 1990s." *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey* (Ed: Bozdoğan, S. ve Kasaba, R.) içinde (37-51). Seattle: University of Washington Press.
- Molyneux, M. (1991). "The 'Women Question' in the Age of Perestroika". *Agenda: Empowering Women for Gender Equity*, 10, 89-108.
- Örs, B. (2006). "Siyasi Temsil". *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Sayı:35, 1-22.
- Özdalga, E. (1998). *Modern Türkiye'de Örtünme Sorunu, Resmi Laiklik ve Popüler İslam*. İstanbul: Sarmal Yayınları.
- Pitkin, H. F. (1967). *The Concept of Representation*. Berkeley CA: University of California Press.
- Sancar, S. (2011). "Türkiye'de Kadın Hareketinin Politiği: Tarihsel Bağlam, Politik Gündem ve Özgünlükler". *Birkaç Arpa Boyu... 21. Yüzyıla Girerken Türkiye'de Feminist Çalışmalar* (Der. Sancar, S.) içinde (61-120). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Sirman, N. (1989). "Feminizm in Turkey, A Short History". *New Perspectives in Turkey*, 3(1), 259-88.
- Şefkatli-Tuksal, H. (2007). "The Unethical Disqualification of Women Wearing the Headscarf in Turkey". *Turkish Policy Quarterly*, 6(5), 61-65.
- Tekeli, Ş. (1986). "Emergence of the feminist movement in Turkey". *The New Women's Movement: Feminism and Political Power in Europe and the USA*. (Ed: Dahlerup, D.). Beverly Hills: Sage Publications.
- Tekeli, Ş. (1997). "Türkiye Aydınlanması Kadınlara Nasıl Baktı?" *Türkiye'de Aydınlanma Hareketi, Dünü, Bugünü, Sorunları/ 25-26 Nisan 1997 Strasbourg Sempozyumu Server Tanilli'ye Saygı* içinde. İstanbul: Adam Yayınları.
- Tekeli, Ş. (1998). "Birinci ve İkinci Dalga Feminist Hareketlerin Karşılaştırmalı İncelenmesi Üzerine Bir Deneme". *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler* (Ed: Hacımirzaoğlu, A. B.) içinde (337-346). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

- Toska, Z. (1998). "Cumhuriyet'in Kadın İdeali: Eşiği Aşanlar ve Aşamayanlar". *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler* (Ed: Hacımirzaoğlu, A. B.) içinde (71-88). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- White, J. B. (2003). "State Feminism, Modernization, and the Turkish Republican Woman". *NWSA Journal*, 15(3), 145–159.
- Zürcher, E. J. (2019). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. (Çev: Saner, Y.) (4. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.

